

امامان شیعه (علیهم السلام)
و علوم اسلامی

علامہ محسن محرمی

www.ketab.ir

امامان شیعه (علیهم السلام) و علوم اسلامی

مجله محسن محرمی

عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ دوم: ۱۳۹۶

شمارگان: ۲۰۰

قیمت: ۳۰۰۰۰ تومان

طراح جلد: سید ایمان نوری نجفی

چاپ و صحافی: هنگام

سرشناسه: محرمی، غلامحسن، ۱۳۴۷.

عنوان و نام پدیدآور: امامان شیعه (ع) و علوم اسلامی / غلامحسن محرمی.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۶.

مشخصات ظاهری: ۳۶۸ ص.

شابک: ۱ - ۴۱۷ - ۱۰۸ - ۶۰۰ - ۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فنیاً.

یادداشت: کتابنامه. یادداشت: نمایه.

موضوع: انمه اثناعشر -- علم.

موضوع: Imams (Shiites) -- Knowledge

موضوع: انمه اثناعشر -- علم -- تحقیق.

موضوع: Imams (Shiites) -- Knowledge -- Research

موضوع: علوم اسلامی -- تاریخ.

موضوع: *Islamic science -- History

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۶ الف۲۵/م۳۴/۳۴۳ BP

رده‌بندی دیوبند: ۲۹۷/۴۵

شماره کتابشناسی ملی: ۵۰۹۴۹۶۲

تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۵۶

تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

۱۱	پیشگفتار
۱۵	مقدمه
۱۶	۱. اهمیت و سررشت موضوع و تبیین آن
۱۶	۲. پیشینه تحقیق
۱۷	۳. هدف‌های تحقیق
۱۷	۴. روش تحقیق
۱۸	۵. طرح مسئله و بیان سؤال‌های تحقیق
۱۸	۶. فرضیه تحقیق
۱۹	۷. نوآوری و نقدهای تحقیق
۱۹	۸. ساختار تحقیق
۲۱	بخش اول: فصول مقدماتی
۲۳	فصل اول: مفاهیم و منابع
۲۳	۱. مفاهیم
۲۳	۱-۱. علم
۲۵	۱-۲. اسلام
۲۶	۱-۳. امام
۳۱	۱-۵. تقسیم علوم در عصر ائمه <small>علیهم‌السلام</small>
۳۴	۱-۶. علوم اسلامی
۳۵	۲. نقد و بررسی منابع

۳۶	۲-۱. بصائر الدرجات.....
۳۹	۲-۲. الکافی.....
۳۹	۲-۳. آراء اهل المدينة الفاضله.....
۴۰	۲-۴. الفهرست.....
۴۱	۲-۵. رجال نجاشی.....
۴۲	۲-۶. التعریف بطبقات الامم.....
۴۲	۲-۷. الملل و النحل.....
۴۳	۲-۸. شرح نهج البلاغه.....
۴۴	۲-۹. نامه ابن خلدون.....
۴۵	۲-۱۰. فصل الخطاب.....
۴۶	۲-۱۱. مجالس المؤمنین.....
۴۷	۲-۱۲. بیان الایمه.....
۴۹	۲-۱۳. تأسیس سرمد لغیر علوم الاسلام.....
۵۱	فصل دوم: وضعیت علمی امامان در عصر ائمه <small>علیهم السلام</small>
۵۱	۱. بی‌اعتنایی به علم و منع کتب.....
۵۷	۲. عقل‌گرایی و پدید آمدن مکتب‌های کلامی.....
۵۹	۳. شروع نهضت ترجمه و پدید آمدن مکتب‌های علمی.....
۶۵	۴. افول نهضت ترجمه، نگارش علوم و غلبه نقلی.....
۷۱	بخش دوم: نقش ائمه در علوم ادبی و نقلی.....
۷۳	فصل اول: نقش ائمه در شکل‌گیری ادبیات عرب.....
۷۳	۱. تأسیس علم نحو توسط امیرمؤمنان <small>علیه السلام</small> .....
۷۶	۲. شاگردان امام صادق مؤسسان دو مکتب ادبی بصره و کوفه.....
۷۸	۳. تأسیس علم صرف توسط شاگرد امام صادق <small>علیه السلام</small> .....
۷۹	۴. نگارش اولین کتاب لغت توسط شاگرد امام صادق <small>علیه السلام</small> .....
۸۵	۵. شروع علم بدیع به دست امیرمؤمنان <small>علیه السلام</small> .....
۸۶	۶. سخنان امیرمؤمنان <small>علیه السلام</small> مهم‌ترین محتوای ادبی.....
۸۹	۷. اشعار امیرمؤمنان و تشکیل دیوان‌های ادبی.....
۹۳	۸. ائمه اطهار <small>علیهم السلام</small> و تشویق شاعران.....

فصل دوم: نقش ائمه در تأسیس علوم قرآنی ۹۷

۱. امیرمؤمنان نخستین کاتب قرآن ۹۸
۲. امیرمؤمنان و شاگردانش نخستین استادان قرائت ۹۹
۳. شاگردی قاریان هفت‌گانه از ائمه علیهم‌السلام ۱۰۱
۴. قاریان شاگرد ائمه غیر از قراء سبعة ۱۰۳
۵. امیرمؤمنان منشأ دانش تفسیر ۱۰۵
۶. ابن عباس مهم‌ترین مفسر قرآن شاگرد امیرمؤمنان علیه‌السلام ۱۰۹
۷. تفسیر امام باقر علیه‌السلام ۱۱۱
۸. کتاب‌ها و تفسیری شاگردان ائمه علیهم‌السلام ۱۱۱
۹. کتاب تفسیر امام حسن عسکری علیه‌السلام ۱۱۴
۱۰. نقش اندرونی گردان کتاب در شکل‌گیری سایر علوم قرآنی ۱۱۷

فصل سوم: نقش ائمه در تفسیر کتاب‌های حدیثی ۱۲۳

۱. کتاب‌های امیرمؤمنان علیه‌السلام و او کتاب‌های حدیث ۱۲۴
۲. کتاب‌های حدیثی سایر ائمه ۱۳۰
۳. اصل‌ها معتبرین کتاب‌های حاوی احادیث صادقین ۱۳۳
۴. نوادر کتاب‌های احادیث متفرقه ۱۳۶
۵. نسخه‌ها و رساله‌های نقل شده از ائمه علیهم‌السلام ۱۳۷
۶. المسائل (کتاب‌های حدیثی پاسخنامه) ۱۳۹
۷. کتاب‌های حدیث تصحیح شده توسط ائمه علیهم‌السلام ۱۴۱

فصل چهارم: شاگردان محدث ائمه علیهم‌السلام ۱۴۵

۱. طبقه اول ۱۴۶
۲. طبقه دوم ۱۴۸
۳. طبقه سوم ۱۵۰
۴. طبقه چهارم ۱۵۲
۵. شاگردی محدثان اهل سنت از ائمه علیهم‌السلام ۱۶۶

فصل پنجم: نقش ائمه در تأسیس علم فقه ۱۷۳

۱. ائمه علیهم‌السلام اعلم فقها در میان مسلمانان ۱۷۳
۲. ائمه و تربیت فقهای شیعه ۱۷۶

۱۸۳	۳. ائمه اطهار <small>علیهم السلام</small> و املائی کتاب‌های فقهی.....
۱۹۵	۴. تأثیرپذیری مکتب فقهی حجاز از روش فقهی ائمه <small>علیهم السلام</small> .....
۲۰۳	فصل ششم: نقش ائمه <small>علیهم السلام</small> در اصول فقه.....
۲۰۳	۱. تأسیس اصول فقه توسط امام باقر <small>علیه السلام</small> و امام صادق <small>علیه السلام</small> .....
۲۰۹	۲. کتاب‌های حدیثی اصول فقه.....
۲۱۲	۳. کتاب‌های اصولی نوشته‌شده توسط شاگردان ائمه <small>علیهم السلام</small> .....
۲۱۵	۴. نمونه‌هایی از روایات اصول فقه.....
۲۲۱	فصل هفتم: نقش ائمه اطهار <small>علیهم السلام</small> در تاریخ‌نگاری و رجال.....
۲۲۱	۱. درازرهای تاریخی نقل‌شده توسط ائمه <small>علیهم السلام</small> .....
۲۲۵	۲. تلاش‌های تاریخی شاگردان ائمه در قرن اول هجری.....
۲۲۷	۳. شاگردان زرخ‌نامه در قرن دوم و سوم هجری.....
۲۳۳	۴. شاگردان ائمه <small>علیهم السلام</small> مؤسسان علم نسب.....
۲۳۴	۵. ائمه و تأسیس علم رجال.....
۲۳۸	۶. تلاش شاگردان ائمه در نشر کتاب‌های رجال.....
۲۴۱	بخش سوم: نقش ائمه در علوم حسی.....
۲۴۳	فصل اول: نقش ائمه <small>علیهم السلام</small> در تأسیس کلام اسلامی.....
۲۴۴	۱. امیرمؤمنان <small>علیه السلام</small> نخستین متکلم در میان شیعیان.....
۲۵۰	۲. تلاش‌های کلامی امام حسن <small>علیه السلام</small> تا امام باقر <small>علیه السلام</small> .....
۲۵۲	۴. امام صادق پیش‌گام در مقابله با زنادقه.....
۲۵۷	۵. امام رضا <small>علیه السلام</small> برترین عالم کلامی عصر خود.....
۲۶۱	۶. تربیت متکلمان در مکتب ائمه <small>علیهم السلام</small> .....
۲۷۳	۷. تأثیرپذیری معتزله از افکار ائمه <small>علیهم السلام</small> .....
۲۷۷	فصل دوم: نقش ائمه <small>علیهم السلام</small> در ترجمه و نگارش فلسفه در میان مسلمانان ..
۲۷۹	۱. عقل‌گرایی در معارف ائمه <small>علیهم السلام</small> بستر ترجمه فلسفه یونان.....
۲۸۲	۲. موضع مثبت ائمه نسبت به فلاسفه.....
۲۸۴	۴. روی آوردن متفکران شیعه به فلسفه.....
۲۸۶	۵. حمایت حاکمان شیعه و متمایل به تشیع از فلاسفه.....
۲۸۷	۶. تأثیرپذیری فارابی، ابن سینا و ابوریحان از معارف ائمه <small>علیهم السلام</small> .....

فصل سوم: نقش ائمه در عرفان نظری.....	۲۹۵
۱. مفهوم و خاستگاه عرفان نظری.....	۲۹۵
۲. ریشه‌یابی مبانی عرفانی در معارف اهل بیت.....	۲۹۸
۳. اعتراف دانشمندان به تأثیرپذیری عرفان نظری از معارف ائمه.....	۳۰۸
۴. احترام صوفیان به ائمه اطهار <small>علیهم‌السلام</small>	۳۱۲
۵. ارسال خرقه به امیرمؤمنان <small>علیه‌السلام</small>	۳۱۵
فصل چهارم: نقش ائمه در علم اخلاق.....	۳۱۷
۱. نصاب مواضع ائمه <small>علیهم‌السلام</small> نخستین کتاب‌های اخلاقی.....	۳۱۸
۲. آثار ائمه <small>علیهم‌السلام</small> مبنای نگارش اخلاقی.....	۳۲۷
۳. آثار ائمه <small>علیهم‌السلام</small> در جای‌انده از شاگردان ائمه <small>علیهم‌السلام</small>	۳۲۹
۴. نگارش کتاب‌های زهد توسط اصحاب ائمه <small>علیهم‌السلام</small>	۳۳۱
۵. نقش شیعیان در توسعه و ترویج اخلاق عقلی.....	۳۳۲
کتابنامه.....	۳۳۵
فهرست آیات.....	۳۵۷
فهرست روایات.....	۳۵۹
فهرست اشعار.....	۳۶۱
نمایه موضوعی.....	۳۶۳

پیشگفتار

در پرتو پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، بار دیگر تعالیم متعالی و مترقی اسلام، به عنوان معارف و مبانی حیات بخش در عرصه حیات انسان معاصر ظاهر گردید. تجدید حیات اسلام، از سویی سبب بیداری و خودباوری ملت‌های مسلمان شده، از دیگر سبب باعث نمایان شدن سست‌پایگی مسلک‌ها و مکتب‌های بشرساخته و نظام‌های متعصبانه آنها در میان دیگر ملل گشت.

بایستگی بسط تحقیق و مطالعه متن و منسجم، نظریه‌پردازی و نوآوری در زمینه مبانی معارف دینی و نظامات اجتماعی مسلمانی، آن و ضرورت پرداخت عالمانه و روزآمد به «حوادث واقعه فکری»، به فراگیری سراسری کتونی و درخور این رستخیز رهایی‌بخش و نیز لزوم آسیب‌شناسی فرهنگی و دفاع درست و دقیق از دین و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساختار فکری و میانیت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اقشار تحصیل کرده نسل جوان کشور، تاسیس نهاد علمی پژوهشی محض و کارآمدی را فرض می‌نمود. بدین‌منظای ضرورت‌های پیشگفته، حسب‌الامر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و با تلاش و تدبیر آیت‌الله علی‌اکبر رشاد، «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی به عنوان نهادی علمی فکری، دانشگاهی - حوزوی، در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

پژوهشگاه دارای شخصیتی حقوقی، مستقل و در حکم نهاد عمومی و غیردولتی است که اکنون در قالب چهار پژوهشکده «حکمت و دین‌پژوهی»،

«نظام‌های اسلامی»، «فرهنگ و مطالعات اجتماعی»، «دانشنامه‌نگاری دینی» و چند مؤسسه وابسته، برای تحقق اهداف مذکور در اساسنامه مصوب خود، فعالیت می‌کنند.

«پژوهشکده فرهنگ و مطالعات اجتماعی» که متشکل از پنج گروه «فرهنگ پژوهی»، «مطالعات انقلاب اسلامی»، «تاریخ و تمدن»، «غرب‌شناسی» و «ادبیات اندیشه» است، در راستای ساماندهی تأمل‌ها و کارها در خصوص تحولات فرهنگی و اجتماعی می‌کوشد زمینه تولید آثاری با جهت‌گیری انتقادی و بومی را در مورد مسائل و مشکلات حوزه‌های یاد شده فراهم سازد.

۱. ساحتی، بار، برای موارث مکتوب علمی اسلامی در حوزه تاریخ، تمدن، فرهنگ و هنر ایران، اسلام؛

۲. تحقیق در زمینه تاریخ، مبانی و مسائل تمدن، فرهنگ و هنر اسلامی ایرانی؛

۳. تحلیل و بازکاوی کاست‌ها از ایران، آسیب‌شناسی وضعیت کنونی و بررسی چشم‌انداز و چالش‌های آبی فرهنگ، تمدن اسلامی و ارائه راهکارهای شایسته برای احیا و ارتقای فرهنگ و هنر اسلامی ایرانی و تعمیق پیوند نسل امروز با آن؛

۴. بررسی و تبیین نظری پیشینه، مبانی، هدف، ابعاد و پند تحقق انقلاب اسلامی و مطالعه و بازشناسی مسائل و موانع انقلاب، راه‌های حکیم اصول و توسعه آرمان‌ها و ارزش‌های متعالی آن و مصون‌سازی طبقات اجتماعی در قبال تازش فکری- فرهنگی بیگانگان؛

۵. بازشناسی ماهیت و مؤلفه‌های فکر و فرهنگ غربی و نقد و ارزیابی علمی دستاوردهای تمدن جدید، بررسی راه‌های توسعه اندیشه اسلامی و طرق اصطیاد عناصر انسانی و عقلانی فرهنگ و تمدن دیگر ملل؛

۶. نقد آثار منتشره و آرای مطرح‌شده در حوزه‌های مطالعاتی پژوهشکده، حوزه تمحص آقای دکتر محرمی در گروه تاریخ و تمدن تاریخ امامت و

انمه علیه السلام می‌باشد و نوشتار حاضر نیز در راستای برجسته‌نمودن اقدام‌های علمی و خدمات فکری انمه اطهار نوشته شده است. دکتر محرمی علاوه بر آنکه دانش‌آموخته حوزه علمیه‌اند که به جز تحصیل در حوزه، دوازده سال در دانشگاه به کسب علم پرداخته و مدرک کارشناسی فلسفه، کارشناسی ارشد و دکترای تاریخ را اخذ کردند. تا کنون بیست کتاب از ایشان چاپ شده که برخی از آنها عبارتند از: تاریخ تشیع از آغاز تا پایان غیبت صغری، نقش امامان شیعه در سکاگیری و توسعه تمدن اسلامی، سیره پیامبر اعظم، پژوهش در تاریخ زندگی امامان علیهم‌السلام، بررسی تاریخی تفکر شیعه اثنی‌عشریه، نگرشی تاریخی به حیات امام زمان (عج) و سیره انمه اطهار علیهم‌السلام در برخورد با اندیشه‌های مخالف، و همچنین مقالاتی از ایشان در مجله‌های معتبر نیز مقالات دانشنامه‌ای در دانشنامه فاطمی به چاپ رسیده است.

در این اثر به تلاش‌های علمی انمه و نقش آنان در تأسیس، توسعه و انتقال علوم اسلامی به نسل‌های آینده، تربیت شاگردان و رساله‌های تدوین‌شده توسط آنان پرداخته شده است. فرایند احیاء یا ساخت تمدن نوین اسلامی نیز این ضرورت را ایجاد می‌کند تا با شناخت عملکرد عاسی انمه و شاگردانشان به روند رشد و شکوفایی تمدن اسلامی در عصر حاضر شتاب بیشتری دهیم؛ زیرا انمه اطهار علیهم‌السلام علاوه بر اینکه از دیدگاه شیعیان حجت‌های خداوندی و دارای علم لدنی بودند، از دیدگاه عموم مسلمانان نیز آنان مهم‌ترین رهبران فکری و استادان علوم به شمار می‌آمدند و مرجعیت مطلق علمی داشتند و امیر مؤمنان علیه السلام بعد از او امام سجاده علیه السلام و امام باقر علیه السلام و شاگردان آنها اولین مؤلفان علوم اسلامی بودند.

بر خود لازم می‌دانیم از تلاش‌های علمی و ارزشمند محقق محترم، جناب آقای حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر غلامحسن محرمی (عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی) قدردانی و تشکر نماییم؛ همچنین از شورای علمی گروه تاریخ و تمدن آقایان حجت‌الاسلام والمسلمین علی ذوعلم، دکتر حسین احمدی، دکتر محمدامیر شیخ‌نوری، دکتر محمد سپهری،

دکتر علی بیگدلی، دکتر عباس پرتوی مقدم، دکتر شهریار شجاعی پور، دکتر یعقوب توکلی، حجت الاسلام والمسلمین هادی دوست محمدی، مهدی جمالی فر و نیز ارزیابان محترم این تحقیق، آقایان دکتر محمد سپهری، دکتر سیداحمد رضا خضری و دکتر سیدحسین فلاح زاده که با ارائه دیدگاه‌های ارزشمند خود بر غنای این اثر افزودند، کمال سپاس و امتنان را داریم. از ازمایز محترم انتشارات که در آماده‌سازی و چاپ اثر، مجدانه تلاش نمودند ستانگزاریم. در خاتمه امیدواریم نظرها و دیدگاه‌های خوانندگان عزیز و علاقه‌مندان ما را در اصلاح و تکمیل این اثر و تولید آثار گرانبسنگ دیگر یاری رسانند

گروه تاریخ و تمدن

پژوهشکده فرهنگ و مطالعات اجتماعی